

Ewa Wysocka*, Barbara Ostafińska-Molik**

* Uniwersytet Śląski, ** Uniwersytet Jagielloński

Wybrane determinanty polaryzacji samooceny w grupie wychowanków Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych i Socjoterapeutycznych

Abstrakt: W artykule dokonano analizy społeczno-demograficznych i osobowościowych determinantów/korelatów samooceny wśród wychowanków Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych (MOW) i Młodzieżowych Ośrodków Socjoterapeutycznych (MOS). Wstępnie przeprowadzono analizę poziomu i wymiarów samooceny (samoocena ogólna niespecyficzna, globalna specyficzna, samooceny cząstkowe niespecyficzne: fizyczna, poznawczo-intelektualna, charakterologiczna, społeczno-moralna) osób niedostosowanych społecznie, z wykorzystaniem metody k-średnich, najczęściej stosowanej w praktyce taksonomicznej metody grupowania. Podczas analizy wyłoniono trzy skupienia samoocen, które wstępnie określono jako: negatywne „odzwierciedlone ja” („I am the worst”), pozytywne „obronne ja” („I am the best”) i „ja nieustalone – chwiejne” („Who am I”), różniące się pod względem poziomu i wewnętrznego uporządkowania poszczególnych rodzajów samoocen. Następnie analizie poddano zróżnicowanie wyłonionych skupień warunkowane miejscem zamieszkania, stosunkiem do wiary, poziomem religijności oraz nastawieniami wobec świata, własnego życia i innych ludzi.

Słowa kluczowe: polaryzacja samooceny, niedostosowanie społeczne, metoda k-średnich, społeczno-demograficzne i osobowościowe determinanty polaryzacji samooceny

Wprowadzenie

Psychologia poznawcza wiąże regulację zachowania człowieka z procesami zachodzącymi w świadomości człowieka. Także w ostatnich latach w resocjalizacji mechanizmy niedostosowania społecznego łączy się często z obrazem siebie (*self-concept*), obrazem świata i własnego życia, co analizowane jest w kontekście zniekształceń poznawczych traktowanych jako mechanizmy nieprzystosowawcze (Mudrecka 2015; Opora 2009, 2011; Wysocka, Ostafińska-Molik 2014). Znaczenie samooceny dla funkcjonowania psychospołecznego, czyli regulacji zachowań ludzkich, wciąż jednak nie jest do końca ustalone, gdyż uzyskiwane wyniki są niejednoznaczne w kontekście opisu i wyjaśniania zaburzeń adaptacyjnych. Dlatego też autorki artykułu dokonały analizy polaryzacji samooceny wśród osób niedostosowanych społecznie¹, wykorzystując specyficzną metodę pozwalającą ujawnić jednorodne kategorie osób przejawiających określony sposób funkcjonowania wyznaczany obrazem siebie (metoda k-średnich). Ujawnione polaryzacje samooceny (trzy grupy jednostek jednorodnych, a jednocześnie grupy różniące się między sobą) zostały już opisane, natomiast w tym artykule dokonano analizy pod kątem cech (społeczno-demograficznych i osobowościowych) charakterystycznych dla wyróżnionych trzech grup, spolaryzowanych pod względem samooceny. Zdaniem autorek, to niewielki, ale może istotny krok, w procesie budowania modeli niedostosowania społecznego, obejmujących różne wyznaczniki i mechanizmy zaburzeń adaptacji.

Samoocena i jej wybrane determinanty – analiza teoretyczna i wyniki badań

Samoocena jest względnie stałą cechą, która określa stan aktualny lub motyw pobudzający jednostkę do działania w danym kierunku (proces samoregulacji), co dokonuje się zgodnie z jej potrzebami i potencjalnie służy jej rozwojowi. Proces ten wyznacza mechanizm dążenia do zachowania pozytywnego obrazu siebie, pozytywnej samooceny, czy poczucia własnej wartości. Potrzeba hubrystyczna (Kozielecki 1987, 1988) jest – zgodnie z wynikami różnych badań – potrzebą dominującą, bardziej istotną niż inne potrzeby. Wyniki badań wskazują, że poczucie własnej wartości czy samoocena to ważniejsze regulatory zachowań niż potrzeby fizjologiczne, seksualne, społeczne lub nawet materialne (Leary, Downs

.....

¹ Bardziej szczegółowo kwestie polaryzacji samooceny, z prezentacją metody k-średnich zastosowanej do wyróżnienia grup jednorodnych pod względem poziomu różnych typów samooceny, zaprezentowano w innym artykule: E. Wysocka, B. Ostafińska-Molik (w druku).

1995, s. 123–144; Bushman i in. 2011, s. 993–1010), co w ponowoczesnym społeczeństwie o orientacji konsumpcyjnej ma szczególne znaczenie. Wiedza o sobie (samowiedza) oraz sposób wartościowania różnych elementów „ja”, określają i wyznaczają zdolność jednostki do integrowania własnych przekonań na temat otaczającego świata, relacji łączących ludzi oraz możliwości organizowania własnego życia wedle osobistych standardów i zakładanych celów. Doświadczenia z samym sobą, przeżywane emocje, a w rezultacie sposób reagowania na różne sytuacje życiowe (trudne), decydują o podejmowanej przez jednostkę aktywności życiowej, która może mieć charakter prorozwojowy, adaptacyjny vs antyrozwojowy, dezadaptacyjny. Samoocena jest niewątpliwie istotnym czynnikiem regulacji zachowania się człowieka, jednak zależnie od jej „jakości” (pozytywna, negatywna, zawyżona, zaniżona, adekwatna i nieadekwatna), sposób regulacji zachowań jest odmienny i może prowadzić do różnych rezultatów (pozytywna adaptacja vs nieprzystosowanie).

Samoocenę definiuje się różnie, ale zawsze wiąże się ją z kategorią „Ja”. Można zatem mówić, że samoocena stanowi: a) te elementy „Ja”, które zostały wyodrębnione ze względu na treść i przyjętą perspektywę czasową; wówczas analizuje się ją w kategoriach rozbieżności między „Ja realnym” (jaki jestem), „Ja idealnym” (jaki chciałbym być) i „Ja powinnościowym” (jaki powinienem być); b) wielowymiarowy obraz siebie; samoocena odnosi się do różnych obszarów życia i aspektów „Ja”, będących rezultatem doświadczeń z samym sobą i sposobu funkcjonowania w świecie (Huflejt-Łukasik 2010, s. 31–32). W tym opracowaniu przyjęto jako podstawę teoretyczną wielowymiarowe rozumienie samooceny, wyodrębniając: (a) **samoocenę ogólną** (niespecyficzną) – przekonanie o swojej wartości, ujawniane w samoopisie (samoocena jawna), stanowiące względnie stałą właściwość jednostki (np. *jestem osobą wartościową tak samo jak inni*); (b) **samooceny cząstkowe** (specyficzne) w sferach: **poznawczo-intelektualnej**, opisywanej przez przymiotniki określające umiejętności i zdolności intelektualne jednostki; **fizycznej**, opisywanej przez przymiotniki określające cechy wyglądu zewnętrznego i sprawność fizyczną; **charakterologicznej i społeczno-moralnej**, opisywanych przez przymiotniki określające zespół cech psychicznych, ujawniających się w działaniu i zachowaniach wobec innych ludzi, w sposobie bycia, usposobieniu; a także zespół cech osobowości, związanych z przekonaniami moralnymi determinującymi działania ukierunkowane na siebie i innych ludzi; (c) **samoocenę globalną**, będącą sumą cząstkowych samoocen niespecyficznych, obejmujących obraz funkcjonowania w różnych sferach.

Teza o znaczeniu samooceny dla procesu adaptacji i rozwoju jednostki znalazła potwierdzenie w wielu badaniach. Szczególnie mocno ugruntowana jest w psychologii poznawczej, której podstawowym założeniem jest to, że postrzeganie i ocena własnej osoby warunkuje głównie sposób reagowania na stawiane przed jednostką zadania (konstruktywny – zadaniowy vs destruktywny – ucieczkowy), ale także jakość stosunków interpersonalnych (prospołeczność vs aspo-

łeczność), poczucie sprawstwa i kontrolę zdarzeń oraz postrzeganą efektywność własnych działań. Niewątpliwie stanowić może to predyktor (pozytywny vs negatywny) rozwoju osobowości, funkcjonowania w przypisanych rolach społecznych, zaangażowania w działania i stosunku do podejmowania aktywności (prorozwojowej vs destrukcyjnej rozwojowo). Samoocena jako regulator zachowania człowieka wiąże się z selekcjonowaniem zdarzeń i motywowaniem do podejmowania aktywności, a jej funkcją jest utrzymanie lub podwyższenie poczucia własnej wartości oraz unikanie sytuacji powodujących potencjalnie jej obniżenie (Leary, MacDonald 2003, s. 401–418). Niski vs wysoki poziom samooceny, jej adekwatność (samoocena zaniżona vs zawyżona), czy wreszcie spójność i trwałość obrazu siebie, warunkują stosunek jednostki do samej siebie, otaczającego ją świata i własnej aktywności. Przyjmuje się, że samoocena pozytywna, adekwatna, spójna i względnie trwała wyznacza prawidłową adaptację i rozwój jednostki, warunkując zdolność do sprostania wymaganiom jej stawianym przez społeczne otoczenie i samą siebie (zob. Reykowski 1976, s. 200; Kulas 1986, s. 6; Kupiec 2014, s. 117–134).

Samoocena osób niedostosowanych społecznie nie została dotąd określona empirycznie w sposób jednoznaczny. Większość znanych autorkom wyników badań stanowi podstawę wnioskowania o negatywnej korelacji między samooceną a poziomem przystosowania. Ponadto wskazuje się, że nieprzystosowanie wiąże się z większą rozbieżnością między „Ja realnym” a „Ja idealnym” (zaniżona samoocena), zaś niewiele wiemy o relacji między „Ja realnym” a „Ja powinnościowym”. Ponadto potwierdzono, że wyższy poziom niedostosowania społecznego, wskaznikowanego przez stopień zaangażowania się jednostki w aktywność przestępczą, wiąże się z bardziej negatywnym obrazem własnego „Ja” i niższą samooceną (Levy 1997, s. 277–283; por. Baran, Bielawiec 1994, s. 17–32; Bielawiec 1999; Kupiec 2014; Siemionow 2011, s. 161–162). We wcześniejszych badaniach nad treściowymi aspektami samooceny (ujęcie wielowymiarowe) wychowanków MOW, autorki tego opracowania uzyskały podobne rezultaty (Wysocka, Ostafińska-Molik 2014, s. 233–254). Proste różnicowanie osób prawidłowo i wadliwie przystosowanych wykazało, że nieprzystosowanie wiąże się z niższym poziomem samooceny we wszystkich wyróżnionych elementach obrazu siebie: w samoocenie globalnej, ogólnej, poznawczo-intelektualnej, fizycznej, społeczno-moralnej i charakterologicznej. Analiza statystyczna potwierdziła istotność tych zróżnicowań. Wielkość efektu *d* Cohena we wszystkich porównaniach była średnia, a w zakresie samooceny globalnej duża, co oznacza, że istnieje znaczący związek między poziomem społecznego przystosowania a samooceną. Oznacza to, że obraz własnej osoby u osób niedostosowanych społecznie jest bardziej negatywny, niż u osób o prawidłowej adaptacji.

Część wyników badań, szczególnie tych późniejszych, stanowi podstawę zakwestionowania tej prostej zależności między poziomem samooceny a przystosowaniem: im większa rozbieżność między „Ja realnym” a „Ja idealnym”, tym wyższy poziom nieprzystosowania (Paszkievicz 1974, s. 192–208; Siemionow 2011, s. 56).

Można bowiem założyć, że np. typologiczne zróżnicowanie osób niedostosowanych społecznie wyznacza tu zależność krzywoliniową, stąd zarówno samoocena wysoka, jak i niska, korelują z nieprzystosowaniem, zaś ich przeciętny poziom określa prawidłowe przystosowanie (Siemionow 2011, s. 57).

Z pewnością ważniejszym atrybutem samooceny jest jej adekwatność (samoocena zawyżona lub zaniżona). Empirycznie potwierdzono tendencję do zawyżonej samooceny wśród wychowanków MOW-ów, których można określić jako nieprzystosowanych społecznie (Gaszyńska-Płuciennik 2004, s. 9–14; Kupiec 2014, s. 117–134). Jednak jeśli weźmiemy pod uwagę samoocenę adekwatną (zgodność między „ja realnym” a „ja idealnym”), wówczas zwykle ukierunkowanie samooceny zmienia się na negatywne. Badania porównawcze adekwatności samooceny młodzieży o prawidłowej i wadliwej adaptacji społecznej, prowadzone wśród młodzieży ze schronisk dla nieletnich i szkół ponadgimnazjalnych, wykazały wyższy poziom zbieżności „Ja realnego” (obraz siebie) i „Ja idealnego” (samoakceptacja) wśród młodzieży niedostosowanej społecznie (Waśkowicz 2002, s. 9–15). Wskazuje to na pozytywny obraz siebie młodzieży niedostosowanej społecznie (jestem taki, jakim chcę być), jednak zamienną pośredniczącą może tu być autoprezentacja (odnosząca się do „ja idealnego”). Negatywna autoprezentacja młodzieży niedostosowanej społecznie, związana z uprawomocnianiem zachowań aspołecznych (dopuszczalność), zazwyczaj powoduje, że młodzież ta nie dostrzega potrzeby zmiany obrazu siebie, co może wyznaczać wzrost lub zawyżanie samooceny. Wydaje się jednak, że zależy to od wielu zmiennych moderujących, np. typu niedostosowania społecznego – czego nie sprawdzano. Zaburzenia internalizacyjne charakterystyczne dla osób wycofanych, lękowych i zahamowanych, o nadmiernej kontroli zachowania, zwykle wyznaczają zaniżoną samoocenę. Natomiast zaburzenia eksternalizacyjne, cechujące osoby agresywne, z deficytem kontroli zachowania, mogą wiązać się z przecenianiem własnych możliwości, co decyduje o samoocenie zawyżonej (Berkowitz 1998, s. 49–72; Anderson, Bushman 2002, s. 27–51). Potwierdzają to wyniki badań nad związkami między agresywnością (syndrom zaburzeń eksternalizacyjnych) a samooceną. Większość starszych badań wskazuje na istnienie korelacji negatywnej między obu zmiennymi (im wyższy poziom agresji, tym niższa samoocena, co dowodzi słuszności teorii frustracja-agresja, gdzie czynnikiem frustracyjnym jest niezaspokojenie potrzeby własnej wartości). Jednak w nowszych badaniach stwierdza się zależność odwrotną, czyli pozytywną korelację między agresywnością a samooceną (im wyższa samoocena, tym wyższy poziom agresji). Najsilniej ujawnia się ta prawidłowość w sytuacji postrzeganej jako zagrażająca dla utrzymania poczucia własnej wartości, przy czym sytuacje frustracyjne mogą wiązać się z negowaniem różnych atrybutów jednostki: kompetencji, sprawności, sprawczości, kontroli wzmocnień, urody, itp., osób mających „wysokie mniemanie o sobie” (Baumeister, Boden 1998: 111–137; Baumeister, Campbell, Krueger, Vohs 2003: 1–44; Bushman, Baumeister 1998, s. 219–229; Judge, Bono 2001, s. 80–92; Kubacka-Jasiecka 2006). Paradoksalnie więc, ten sam czynnik

związany z zagrożeniem poczucia własnej wartości (czynnik frustrujący) może wiązać się zarówno z niską, jak i z wysoką samooceną. Jest tu jednak subtelna różnica, w przypadku korelacji negatywnej czynnikiem frustrującym jest wprost „niska lub zaniżona samoocena”, zaś w przypadku korelacji pozytywnej jest nim „potencjalne zagrożenie posiadanej wysokiej lub zawyżonej samooceny”.

Zmienną moderującą samoocenę może być też poziom zaburzeń przystosowawczych, gdyż – jak wskazują wyniki badań – młodzież niedostosowaną w początkowej fazie rozwoju kariery dewiacyjnej zwykle cechuje niższa samoocena niż jej prawidłowo przystosowanych rówieśników. Identyfikacja z tożsamością dewiantywną ukierunkowuje samoocenę pozytywnie (samoocena wysoka lub zawyżona). Decyduje o tym mechanizm identyfikacji z aktywnością dewiantywną, traktowaną jako sposób „dowartościowania się”. Przy czym aktywność taka aprobowana jest w grupach rówieśniczych, mających – co zrozumiałe – cechy podkultur dewiacyjnych (Urban 2000, s. 136–137).

Wyniki badań autorek opracowania (Wysocka, Ostafińska-Molik w druku) wskazują na wyraźną polaryzację samooceny młodzieży niedostosowanej społecznie, przy czym trzeba wskazać, iż nie analizowano tu samooceny osób prawidłowo i wadliwie przystosowanych w aspekcie porównawczym. Spolaryzowane samooceny autorki umownie nazwały: negatywne „odzwierciedlone ja” (*I am the worst*)², pozytywne „obronne ja” (*I am the best*)³ oraz „ja nieustalone – chwiejne” (*Who am I*)⁴. Podjęto zatem próbę „rozwikłania tajemnicy” polaryzacji samooceny

.....

² Skupienie 1: NEGATYWNE „ODZWIERCIEDLONE JA” – *I am the Worst!* (wyraźna sprzeczność między „ja realnym” a „ja idealnym” i „ja powinnościowym”). Osoby te mają zgeneralizowaną negatywną samoocenę niespecyficzną (ogólną) i globalną specyficzną. Triada najsilniej zaznaczających się negatywnych samoocen specyficznych to kolejno: najniższa w sferze intelektualno-poznawczej, z niewiele od niej różniącą się samooceną w sferze charakterologicznej i społeczno-moralnej. Najmniej negatywne „ja” ujawnia się w sferze fizycznej, ale też jest znaczące. Towarzyszy temu brak obronnych zafałszowań obrazu siebie, czyli niskie wyniki w skali kłamstwa, dokumentujące brak tendencji do przedstawiania się w lepszym świetle.

³ SKUPIENIE 2: POZYTYWNE „OBRONNE JA” – *I am the Best!* („wymuszona”, obronna zgodność między „ja realnym” a „ja idealnym”). Osoby te mają zgeneralizowaną pozytywną samoocenę niespecyficzną (ogólną) i globalną specyficzną, wyznaczaną przez samooceny cząstkowe. Triada najsilniej zaznaczających się pozytywnych samoocen specyficznych to kolejno: najwyższa w sferze fizycznej, z niewiele niższą samooceną w sferze charakterologicznej i społeczno-moralnej. Najmniej pozytywne „ja” ujawnia się w sferze poznawczo-intelektualnej, ale też jest znaczące. Towarzyszą temu niewielkie, ale jednak występujące obronne zafałszowania obrazu siebie, czyli przeciętne wyniki w skali kłamstwa, dokumentujące pewną, być może istotną, tendencję do przedstawiania się w lepszym świetle (wewnętrznie motywowana zachowaniem pozytywnego obrazu siebie we własnych oczach).

⁴ SKUPIENIE 3: „JA NIEUSTALONE – CHWIEJNE” – *Who am I?* (nierozwiązany konflikt między „ja realnym” a „ja idealnym” i „ja powinnościowym”). Osoby te mają zgeneralizowaną – choć słabo zaznaczającą się – negatywną samoocenę niespecyficzną (ogólną) i globalną specyficzną. Triada najsilniej ujawniających się negatywnych samoocen specyficznych to kolejno: najniższa w fizycznej, następnie charakterologicznej i społeczno-moralnej, zaś równie słabo zaznacza się pozytywna samoocena w sferze intelektualno-poznawczej. Towarzyszy temu najsilniejsza we wszystkich skupieniach tendencja do obronnych zafałszowań obrazu siebie, czyli najwyższe wyniki w skali kłamstwa, dokumentujące skłon-

przez określenie zróżnicowania jednostek przynależących do trzech ujawnionych w badaniach grup – skupień samooceny (o różnym poziomie i układzie jej wymiarów), w zakresie wybranych cech społeczno-demograficznych i specyficznych nastawień życiowych, czyli przekonań osób niedostosowanych społecznie dotyczących relacji interpersonalnych („ja wobec innych” – agresywność, prospołeczność, „inni wobec mnie” – poczucie zagrożenia, poczucie wsparcia), stosunku do świata (pozytywny – przychylność, zrozumiałość, zorganizowanie vs negatywny – nieprzychylność, niezrozumiałość, niezorganizowanie) i postaw wobec własnego życia (poczucie kontroli, sprawczość vs brak kontroli, wyuczona bezradność).

Metodologia badań własnych i opis procedury statystycznej

Osoby badane. Badaniami objęto wychowanków MOW i MOS⁵ z terenu województwa świętokrzyskiego (N = 247) w wieku 16–19 lat. Materiał badawczy został zebrany w okresie od września 2012 do stycznia 2013 r.⁶ Prezentowane wyniki badań opracowano na podstawie danych uzyskanych z *Kwestionariusza Nastawień Intrapersonalnych, Interpersonalnych, wobec Świata i Życia* (KNIIS) autorstwa Ewy Wysockiej (2011), służącego do pomiaru: a) samooceny ogólnej

.....
ność do przedstawiania się w lepszym świetle. Oznacza to, choć pośrednio, że dla tej grupy bardzo ważne jest zwierciadło społeczne, czyli ocena znaczących innych i chęć sprostania ich oczekiwaniom, zaś oceny jednostki formułowane przez różne środowiska wychowawcze i dotyczące różnych sfer jej funkcjonowania stanowią ważny mechanizm zaburzeń.

⁵ Badaniami objęto oba typy placówek, gdyż w myśl obowiązującej Ustawy do ośrodka kierowani są nieletni, którzy znajdują się między 13 a 18 rokiem życia. W ustawie tej, zaburzenie zachowania /niedostosowanie społeczne jest określane jako demoralizacja, jednak nie ma tu stricte określonej definicji tego pojęcia. Można jedynie doszukać się opisu idiograficznego, który za zdemoralizowanego nieletniego uważa osobę, która „w szczególności narusza zasady współżycia społecznego, popełnia czyny zabronione, systematycznie uchyla się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego, używa alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, uprawia nierząd, włóczęgostwo lub bierze udział w grupach przestępczych” (Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z 1982 r., art. 4 § 1). W myśl ustawy, do zadań MOS i MOW należą: eliminowanie przyczyn i przejawów niedostosowania społecznego oraz przygotowanie wychowanków do życia zgodnego z obowiązującymi normami społecznymi i prawnymi (Rozporządzenie MEN z dnia 12 maja 2011, § 11, 12). Diagnoza różnicowa objawów niedostosowania społecznego jest trudna i oparta w praktyce na zawodnym warsztacie diagnostycznym, stąd objawy i poziom zaburzeń wychowanków w obu placówkach resocjalizacyjnych mogą być podobne, zaś nawet ich realnie występujące zróżnicowanie jest w przypadku zastosowania metody analizy „k-średnich” uzasadnione i potrzebne (wyodrębnienie typów jednostek wewnętrznie podobnych, zewnętrznie zróżnicowanych). Dobór próby ma zatem też uzasadnienie statystyczne.

⁶ Wcześniej materiał badawczy poddano analizie w innych aspektach: wskazana wcześniej polaryzacja samooceny (Wysocka, Ostafińska-Molik w druku), wyniki badań porównawczych młodzieży MOW i MOS oraz młodzieży prawidłowo przystosowanej (analiza zróżnicowań nastawień życiowych – obrazu siebie, świata, własnego życia i relacji międzyludzkich; Wysocka, Ostafińska-Molik 2014).

niespecyficznej i samoocen specyficznych: poznawczo-intelektualnej, fizycznej, społeczno-moralnej, charakterologicznej oraz samooceny globalnej, czyli uogólnionej samooceny specyficznej, b) obrazu relacji interpersonalnych – „inni wobec mnie” (zagrożenie, wsparcie), „ja wobec innych” (prospołeczność, agresywność), c) obrazu świata – przychyłność, zorganizowanie i sensowność, d) obrazu własnego życia – kontrola i sprawczość, brak kontroli, wyuczona bezradność⁷.

Przedmiot badań stanowią wybrane czynniki oraz społeczno-demograficzne i osobowościowe korelaty polaryzacji samooceny młodzieży niedostosowanej społecznie.

Cel badań. Celem nadrzędnym (poznawczym) była próba zidentyfikowania wybranych korelatów i czynników mających znaczenie dla stwierdzonej wcześniej polaryzacji samooceny młodzieży niedostosowanej społecznie (tendencja do zaniżonej samooceny – negatywne „odzwierciedlone ja”; tendencja do zawyżonej samooceny – pozytywne „obronne ja”; „ja nieustalone – chwiejne”). Celem praktycznym była próba stworzenia modelu czynników polaryzujących samoocenę, stanowiącego podstawę konstruowania lub doboru programów resocjalizacyjnych i wychowawczych, zależnie od specyficznych czynników ewokujących problemy doświadczane przez młodzież niedostosowaną społecznie w zakresie obrazu siebie.

Problematyka, pytania badawcze, zmienne i hipotezy. Przyjmując założenia: (a) o problemach z samooceną (obronnie pozytywna, negatywnie przypisana, chwiejność samooceny), (b) że samoocena jest wynikiem zróżnicowanych doświadczeń z samym sobą, wynikających zarówno z położenia społecznego (kontekst społeczny), jak i warunkowanych indywidualnie (kontekst osobowościowy, samoocena jest elementem obrazu siebie i tym samym osobowości w ujęciu poznawczym)⁸, postawiono następujący **problem badawczy**:

W jaki sposób oraz jakie czynniki społeczno-demograficzne i osobowościowe są powiązane z typem samooceny (obronnie pozytywną, odzwierciedloną – negatywną, chwiejną-nieustaloną)?

Jego rozwinięciem są następujące **pytania badawcze**:

1. W jaki sposób położenie społeczne (wskaźnikowane przez miejsce zamieszkania) różnicuje wyłonięne typy samooceny (*obronnie pozytywną, odzwierciedloną – negatywną, chwiejną – nieustaloną*)?

.....

⁷ Narzędzie zostało sprawdzone pod względem psychometrycznym (satisfakcjonująca trafność i rzetelność) i poddane zabiegowi normalizacji (na grupie osób prawidłowo przystosowanych – młodzież ponadgimnazjalna).

⁸ Zakłada się, że na kształtowanie się samooceny mają wpływ zarówno czynniki anatomiczno-fizjologiczne, jak i psychospołeczne: opinie innych, porównywanie siebie z innymi, odnoszone sukcesy i porażki, ale także pochodzenie społeczne, wykształcenie rodziców i ich pozycja społeczno-ekonomiczna (Leśniak 2003, s. 33-34).

2. W jaki sposób indywidualna religijność (wskaźnikowana przez autodeklarację wiary i poziomu religijności) różnicuje wyłonięne typy samooceny (*obronnie pozytywną, odzwierciedloną – negatywną, chwiejną – nieustaloną*)?
 3. W jaki sposób osobowość (wskaźnikowana przez przekonania/nastawienia wobec innych, świata i własnego życia) różnicuje wyłonięne typy samooceny (*obronnie pozytywną, odzwierciedloną – negatywną, chwiejną – nieustaloną*)?
- Przyjęte do analizy zmienne, których powiązanie analizowano są następujące:
1. **zmienna zależna** (hipotetyczna)⁹, poziom i typ samooceny: samoocena obronnie pozytywna, samoocena negatywna – odzwierciedlona, samoocena chwiejna – nieustalona;
 2. **zmiennie niezależne** (hipotetyczne): miejsce zamieszkania, indywidualna religijność, osobowość jako system przekonań: obraz świata, obraz własnego życia, obraz relacji interpersonalnych.

Ze względu na diagnostyczno-eksploracyjny charakter badań postawiono jedynie ogólną, nieukierunkowaną **hipotezę badawczą**:

Występują istotne zróżnicowania wśród wyłonięnych grup różniących się typem samooceny (obronnie pozytywna, odzwierciedlona – negatywna, chwiejna – nieustalona) w zakresie wybranych cech społeczno-demograficznych (miejsce zamieszkania, deklaracja indywidualnej religijności) i osobowościowych (obraz świata, obraz własnego życia, obraz relacji interpersonalnych).

Metoda analizy. W celu wyłonienia grup różniących się samooceną zastosowano analizę skupień metodą k-średnich. Jest to jedna z najczęściej wykorzystywanych w praktyce taksonomicznej metod grupowania (Hair i in. 2006; Rószkiewicz 2011; Larose 2012; Tabachnick, Fidel 2013). Dzięki jej zastosowaniu wyłoniono trzy skupienia samoocen¹⁰, które następnie poddano analizie ukierunkowanej na wyłonienie czynników i korelatów grupowania się (polaryzacji) samoocen młodzieży niedostosowanej społecznie (różnicujących grupy jednorodne pod względem samooceny – obronnie pozytywnej, negatywnej – odzwierciedlonej i nieustalonej – chwiejnej).

.....

⁹ W analizie zróżnicowań i korelacji trudno określić, która zmienna jest zależna, a która niezależna, wnioskujemy zatem jedynie o powiązaniu zmiennych oraz o zróżnicowaniu określonych cech w różnych grupach. Można zatem zakładać jedynie hipotetycznie, która zmienna podlega wpływowi innych, a która zmiany te wywołuje.

¹⁰ Analiza k-średnich jest metodą pozwalającą przyporządkować dokonywane obserwacje do różnych skupień tak, aby były one maksymalnie wewnętrznie podobne i zróżnicowane między wyłoniętymi skupieniami. Analiz dokonuje się w kilku etapach. Etap pierwszy wiąże się z wyborem zespołu cech typologicznych. Należy zaznaczyć, że jest on bezpośrednio powiązany z konceptualizacją badań. Do części statystycznej należy: a) podział obiektów na k z góry ustalonych skupień (wyznaczenie początkowych k centrów skupień); b) obliczenie odległości do centrów skupień dla każdego obiektu; c) klasyfikacja do najbliższego skupienia, d) obliczenie nowych centrów skupień (środkie ciężkości skupień), e) ponowne obliczenie odległości i klasyfikacja obiektów w celu osiągnięcia zbieżności (stabilizacja centrów skupień); f) ostateczne przypisanie obiektów do skupień.

Opis procedury statystycznej. W pierwszym etapie analizy wybrano *a priori* pięć segmentów (zmiennych), które poddano dalszej analizie. Z analizy wyeliminowano jednostki, które skupiały się, tworząc tzw. punkty odstające (metoda k-średnich wrażliwa jest bowiem na przypadki odstające). Poddano ocenie jakość każdej grupy skupień, analizując wartość indeksu Celińskiego-Harabasa (C-H). Indeks C-H osiągnął zadawalającą wartość przy trzech skupieniach, stąd podjęto decyzję o pozostaniu w dalszych analizach przy tej liczbie skupień. Ujawnione skupienia poddano analizie pod kątem zmiennych je różnicujących, wykorzystując do analizy zmiennych jakościowych wariant testu chi-kwadrat dla dwóch zmiennych. Pozwoliło to uzyskać informacje o istnieniu bądź braku związku między analizowanymi zmiennymi (Rycielski, Brzezicka 2007). Kolejną użytą metodą statystyczną był test Kruskala-Wallisa, który odpowiada jednoczynnikowej analizie wariancji. Zaleca się go stosować, gdy złamane są założenia dla testu ANOVA. Z związku z faktem, że trzy analizowane grupy były nierównoliczne, wykorzystano test nieparametryczny Kruskala-Wallisa, który pozwolił na określenie różnic i podobieństw wyników zmiennych między trzema analizowanymi skupieniami. Kolejne analizy służyły sprawdzeniu różnic wyników dla każdego skupienia z każdym. W tym celu skorzystano z nieparametrycznego testu U Manna-Whitneya, stosowanego w przypadku testowania różnic między dwiema grupami niezależnymi (Francuz, Mackiewicz 2005). Dane zostały zanalizowane przy pomocy programu statystycznego PS IMAGO (SPSS 22.0).

Czynniki i korelaty polaryzacji samooceny osób niedostosowanych społecznie – wyniki badań własnych

1. Społeczno-demograficzne korelaty polaryzacji problemów z samooceną.

Analizie poddano wybrane zmienne społeczno-demograficzne, o których dane zdołano zebrać w trakcie badań: miejsce zamieszkania¹¹, deklarację wiary i autodeklarację poziomu indywidualnej religijności¹², zderzając je z wyłoniłymi

.....

¹¹ Uzasadniając przyjęcie zmiennej niezależnej – miejsce zamieszkania – wskazujemy, że przebywanie w określonym społeczeństwie i kulturowo środowisku ma znaczący wpływ na kształtowanie się samooceny. Człowiek uznawany jest za istotę społeczną, która funkcjonuje w danym układzie społecznym, a więc rodzinie, grupie rówieśniczej czy grupie sąsiedzkiej, zaś te ułożone są w strukturze społecznej „na różnych pozycjach”, które decydują o jakości środowiska wychowawczego i jednocześnie o jakości oddziaływań wychowawczych, różnych możliwościach rozwojowych, co może stanowić podłoże kształtowania się samooceny. Ponadto można założyć także, że badania miały charakter eksploracyjny, zatem rzadko analizowana zmienna – miejsce zamieszkania – jako determinanta samooceny, wiązała się z uzyskaniem wglądu w jej znaczenie dla kształtowania się obrazu własnej osoby.

¹² Indywidualna religijność może być ujmowana jako utrwalona cecha osobowości, ale w sensie socjologicznym jest traktowana jako zmienna określająca specyficzne cechy przynależności i identyfikacji z określoną wspólnotą: grupą proreligijną i areligijną (podział na grupy społeczne zależnie od

skupieniami samoocen (skupienie 1 – negatywna samoocena; skupienie 2 – pozytywna obronnie samoocena; skupienie 3 – samoocena nieustalona). W tabeli 1. przedstawiono rozkład miejsca pochodzenia badanych wychowanków (miejsca zamieszkania przed pobytem w MOW, MOS) w kontekście typów polaryzacji samooceny (różnych problemów z samooceną). Przeprowadzona analiza testem χ^2 nie wykazała istotnego związku między przypisaniem do skupienia (1, 2, 3) a miejscem zamieszkania. Wynik okazał się nieistotny statystycznie, co wskazuje na brak korelacji pozytywnej lub negatywnej pomiędzy wielkością skupisk ludzkich (miejskich, wiejskich), z jakich badani pochodzą a formowaniem się samooceny.

Tabela 1. Miejsce zamieszkania a polaryzacja samooceny

Miejsce z mieszkani	Numer klastra obserwacji						Ogółem	
	1 (SN)		2 (SP)		3 (Sch)			
	N	%	n	%	n	%	n	%
Wieś	12	27,9	14	23,7	27	20,0	53	22,4
Małe miasto	8	18,6	8	13,6	34	25,2	50	21,1
Średnie miasto	16	37,2	18	30,5	35	25,9	69	29,1
Duże miasto	7	16,3	19	32,2	39	28,9	65	27,4
Ogółem	43	100,0	59	100,0	135	100,0	237	100,0

SN – samoocena negatywna; SP – samoocena pozytywna; SCh – samoocena chwiejna, nieustalona

Źródło: opracowanie własne [$\chi^2 = 4,725$, $df = 4$, $p = 0,317$].

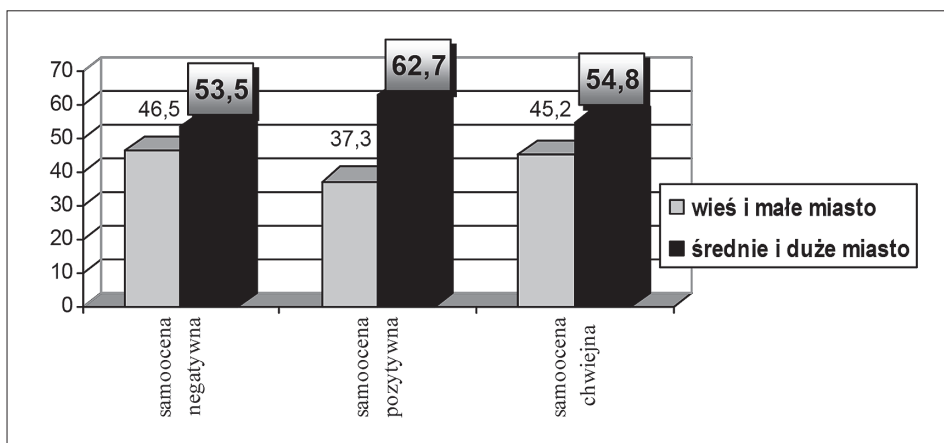
Jednak widoczne są pewne specyficzne tendencje (rys. 1), które mogłyby ujawnić się silniej w większej próbie badawczej. Szczególnie wyraźnie ujawniają się one i są jednoznacznie ukierunkowane w 3 klastrze (samooceny nieustalonej), widoczny jest bowiem wzrost niepewności obrazu siebie zależnie od miejsca zamieszkania (im większe skupisko ludzkie, tym częściej ujawnia się niepewność i chwiejność samooceny). Samoocena negatywna, odzwierciedlona, wyraźniej ujawnia się na wsi i w średnim mieście, zaś znacznie rzadziej ujawnia się w małych i dużych miastach. Samoocena obronnie pozytywna znacząco silniej ujawnia się w większych skupiskach miejskich (średnie i duże miasta), choć generalnie problemy z samooceną pozytywną (obronnie), negatywną (przypisaną) i nieustaloną (chwiejną) silniej zaznaczają się w średnich i dużych miastach.

Można wnioskować, choć bardzo ostrożnie, że większe skupiska miejskie generują ogólnie znacznie większe problemy w zakresie formowania się adekwatnej samooceny osób niedostosowanych społecznie, ale nie mają istotnego znaczenia

.....

przynależności do określonej wspólnoty). Autodeklaracja wiąże się raczej z określeniem przynależności, niż badaniem cechy osobowej jaką jest religijność.

dla polaryzacji wyłonionych problemów z samooceną. Również bardzo ostrożnie można wysunąć hipotezę (wartą sprawdzenia w większej próbie badawczej), że w większych skupiskach miejskich częściej widoczna jest tendencja do generowania samooceny obrotnej pozytywnej i/lub chwiejnej nieustalonej, zaś w mniejszych samooceny negatywnej odzwierciedlonej. Pierwsze może wynikać z faktu większego zróżnicowania oddziaływań środowiska społecznego w dużych miastach, a więc także trudności związanych z procesem autoidentyfikacji (problemy z ustaleniem „ja idealnego, powinnościowego”, a stąd także trudnością w ocenie ich zbieżności vs rozbieżności z „ja realnym”). Drugą tendencję można natomiast łączyć z wyraźnie ustalonymi w mniejszych społecznościach standardami określającymi „ja idealne” i „ja powinnościowe”, a także silniejszą niż w większych skupiskach miejskich kontrolą społeczną, stąd też możliwy jest proces autoidentyfikacji w kierunku negatywnego „ja realnego”, będącego wynikiem odzwierciedlania naczynających odstępowania od wymaganych standardów ocen społecznych.

Ryc. 1. Polaryzacja samooceny a miejsce zamieszkania

Kolejną zmienną społeczno-demograficzną, której znaczenie dla polaryzacji samooceny oraz problemów w tym zakresie doświadczanych przez młodzież niedostosowaną społecznie sprawdzano, była deklarowana religijność (deklaracja wiary, autodeklaracja stopnia religijności). Stosunek do wiary (proreligijni vs areligijni) nie różnicował istotnie poszczególnych skupień (kłastrów) – wynik testu χ^2 okazał się statystycznie nieistotny (tab. 2), choć znalazł się w przedziale tzw. tendencji istotności statystycznej, często w naukach społecznych (pedagogicznych) określanej jako znacząca ($p < 0,1$).

Na podstawie rozkładu wyników można sądzić, że stosunek do wiary stanowi – paradoksalnie – czynnik „ryzyka zagrożenia” problemami z samooceną, co przeczy funkcjom katartycznym, przypisywanym indywidualnej religijności. Deklaratywnie dominujący pozytywny stosunek do wiary ewokuje bowiem zarów-

no problemy z negatywną samooceną (choć w relatywnie najmniejszym stopniu: 53,5%), jak i problemy z jej ustaleniem (62,1%), zaś w największym stopniu jest czynnikiem kształtowania się obronnego pozytywnego obrazu własnej osoby (69,4%). Oznacza to, że ideał samodoskonalenia ferowany przez religię, wiarę, stanowić może wprost czynnik formowania się negatywnego obrazu siebie (niezgodnego z „ja idealnym” i „ja powinnościowym” wskazywanych przez zasady religijne), obronnego fałszowania obrazu własnej osoby w kierunku pozytywnym (ale nieadekwatnym, zapewne „powinnościowym” i/lub „idealnym” – jak nakazuje religia), co wiązać można z dominacją mechanizmu obrony pozytywnego „ja” (realnego). Znaczące – jak się wydaje – oddziaływanie indywidualnej religijności dla formowania się samooceny chwiejnej, nieustalonej, wiąże się zapewne z poczuciem niespełniania wymaganych standardów i zachowaną jeszcze samoświadomością (obronnie niezniekształconą) „ja realnego”, które ich nie spełnia.

Tabela 2. Stosunek do wiary a polaryzacja samooceny

Stosunek do wiary	Numer klastra obserwacji						Ogółem	
	1 (SN)		2 (SP)		3 (SCh)			
	n	%	n	%	n	%	n	%
Wierzący	23	53,5	43	69,4	82	62,1	148	62,4
Obojętni religijnie	10	23,3	13	21,0	39	29,5	62	26,2
Niewierzący	10	23,3	6	9,7	11	8,3	27	11,4
Ogółem	43	100,0	62	100,0	132	100,0	237	100,0

Źródło: opracowanie własne ($\chi^2 = 7,861$; $df = 4$, $p = 0,097$).

W kontekście znaczenia sfery religijnej dla polaryzacji problemów z samooceną, sprawdzono także, czy stopień identyfikacji z wyznawaną religią (wskaźnikowany przez autodeklarację poziomu religijności indywidualnej) różnicuje osoby zakwalifikowane do poszczególnych skupień, obrazujących odmienne problemy z samooceną (tab. 3). Przeprowadzona analiza nie wykazała istotnych różnicowań problemów z samooceną warunkowanych przyjętą zmienną (średnie religijności w trzech klastrach nie różnią się istotnie). Zaobserwowane tendencje są zbieżne z wynikami dotyczącymi problemów z samooceną ewokowanych przez deklarację wiary, co wydaje się oczywiste, jednak brak nawet tendencji istotności różnicowań (bardziej wyraźny niż w poprzednim wskaźniku religijności) można tłumaczyć zapewne małą świadomością w zakresie spełniania standardów wyznaczanych przez wyznawaną religię (możliwe, że badani bardziej przypadkowo dokonywali tu samookreślenia).

Tabela 3. Poziom religijności a polaryzacja samooceny

Stopień religijności	Numer klastra obserwacji		
	1 (SN)	2 (SP)	3 (SCh)
M	3,05	3,87	3,58
SD	2,32	1,95	2,20

Źródło: opracowanie własne [n.i.].

2. Osobowościowe korelaty polaryzacji problemów z samooceną. Analizie poddano także wybrane cechy osobowości (system przekonań na temat świata, własnego życia i relacji „ja–świat”)¹³. Mamy świadomość, że samoocena jest elementem systemu przekonań składających się na osobowość jednostki (także niedostosowanej społecznie), jednakże dokonano tu wyodrębnienia skupień problemów z samooceną doświadczanych przez osoby niedostosowane społecznie i analizy korelatów osobowościowych związanych z obrazem świata, relacji interpersonalnych i własnego życia, w celu określenia ich specyfiki w poszczególnych skupieniach samooceny (problemów z kształtowaniem się samooceny adekwatnej). W kolejnych etapach eksploracji przeprowadzono zatem analizę, której celem było określenie szczegółowych różnic między każdą z grup (przejawiających różne problemy z samooceną). Ważne jest bowiem, dla określenia korelatów różnych typów samoocen (obronnie pozytywnej, negatywnej odzwierciedlonej, nieustalonej – chwiejnej), wskazanie jakie parametry (cechy osobowości) są w poszczególnych skupieniach podobne, a jakie je różnicują¹⁴.

Jak wskazują dokonane analizy (tab. 4), w zakresie niemal wszystkich podskal odnoszących się do posiadanych cech osobowości/przekonań obserwuje się istotne różnice między klastrami (wyłoniłone problemy z polaryzacją samooceny). Wyjątkiem jest tu skala agresywności, która nie różnicuje wyłoniłonych skupień samooceny (klastrow)¹⁵.

.....

¹³ Przyjęta poznawcza koncepcja osobowości jest podstawą traktowania jej jako – utrwalonego w procesie uczenia się w toku doświadczeń z samym sobą i kontaktów z otoczeniem społecznym – systemu przekonań o sobie, świecie, własnym życiu oraz relacji „ja–świat” (Epstein 1985, 1990a, b, 1991a, b, 2003, 2006).

¹⁴ Przyjęte cechy: funkcjonowanie interpersonalne – „ja wobec innych” (prospołeczność, agresywność), „inni wobec mnie” (poczucie wsparcia, poczucie zagrożenia), obraz świata i obraz własnego życia.

¹⁵ Poza zasadniczymi skalami przedstawiono wynik dla dwóch tzw. „skal odwróconych”: braku zagrożenia oraz braku agresywności. Wyniki w pierwszej skali różnicują wszystkie skupienia. Osoby ze skupienia 2 uzyskały najwyższy wynik (czują się najmniej zagrożone), zaś jednostki ze skupienia 1 najniższy. W drugiej skali, brak agresji różnicuje tylko skupienie 1 i 2. Osoby ze skupienia 2 i 3 przejawiają brak agresywności na zbliżonym poziomie.

Tabela 4. Samoocena a osobowość – średnie i rangi dla poszczególnych klastrów (skupień)

Cechy osobowości – przekonania	Numer klastra obserwacji						p*
	1 (SN) (n = 46)	2 (SP) (n = 63)	3 (SCh) (n = 140)	1 (SN) (n = 46)	2 (SP) (n = 63)	3 (SCh) (n = 140)	
	M			Rangi			
Poczucie wsparcia	23,65	32,87	27,98	62,03	188,12	117,29	p<0,001
Poczucie zagrożenia	25,33	21,49	23,87	148,85	93,29	131,43	p<0,001
Inni wobec mnie	46,04	61,06	53,46	61,63	184,81	118,91	p<0,001
Prospołeczność	25,70	33,02	28,48	71,26	191,75	112,62	p<0,001
Agresywność	24,57	24,78	25,56	119,37	118,00	130,00	n.i
Ja wobec innych	48,52	58,08	52,46	74,58	177,56	117,91	p<0,001
Sensowność, zorganizowanie	20,17	22,68	21,94	97,47	140,19	127,21	p<0,001
Przychylność świata	22,09	26,68	24,36	77,29	166,91	121,81	p<0,001
Obraz świata	42,27	49,36	46,29	77,60	162,44	123,73	p<0,001
Poczucie skuteczności/kontroli	25,74	36,09	30,05	62,52	199,19	112,14	p<0,001
Poczucie bezradności	23,22	16,68	23,89	140,89	58,27	149,81	p<0,001
Obraz życia	48,96	52,78	53,94	89,87	125,56	136,29	p<0,001

Źródło: opracowanie własne (*wartość statystyki na podstawie testu Kruskala-Walisa)¹⁶.

Pierwszy obszar analiz dotyczył sposobu funkcjonowania w relacjach interpersonalnych, a więc przekonań/spostrzeganych postaw innych wobec „ja” (inni wobec mnie) oraz przekonań/deklarowanych postaw wobec innych ludzi (ja wobec innych).

„**Inni wobec mnie**”: *Poczucie wsparcia* różnicuje każde z wyłonionych skupień, czyli typ doświadczanych problemów z samooceną. Najwyższe wyniki odnoszą się do skupienia 2 – samoocena obronnie pozytywna [$(M_{rang}) = 188$; $M = 32,87$], zaś najniższe do skupienia 1 – samoocena negatywna odzwierciedlona [$(M_{rang}) = 62$; $M = 23,65$]. Deficyt wsparcia jest zatem najważniejszym mechanizmem negatywnej samooceny (nie zasługuję na pomoc, negatywne naznaczenie), zaś doświadczanie wsparcia może generować pozytywną, choć nieadekwatną samoocenę (bo inni mnie doceniają, brak negatywnego naznaczenia).

¹⁶ Ze względu na duże różnice w liczebności respondentów w poszczególnych klastrach (skupieniach) zastosowano test nieparametryczny Kruskala-Walisa. Pozwolił on na określenie różnic między grupami.

Poczucie zagrożenia natomiast różnicuje skupienie 1 ze skupieniem 2, oraz skupienie 2 ze skupieniem 3, natomiast osoby ze skupień 1 i 3 uzyskały zbliżony do siebie wynik. Oznacza to, że poczucie zagrożenia może mieć znaczenie dla kształtowania się samooceny negatywnej, odzwierciedlonej [$(M_{rang}) = 148,85$; $M = 25,33$] i samooceny nieustalonej, chwiejnej [$(M_{rang}) = 131,43$; $M = 23,65$], gdzie jego poziom jest wyraźnie wyższy. Deklarowany brak (niższy poziom) poczucia zagrożenia stanowi w pewnym stopniu czynnik ochronny, czyli warunkuje samoocenę pozytywną, choć obronną, czyli nieadekwatną [$(M_{rang}) = 93,29$; $M = 21,49$].

Obraz spostrzeganych – uogólnionych – postaw innych wobec „Ja” (pozytywnych vs negatywnych) jest istotnie statystycznie różny we wszystkich trzech skupieniach: najmniej pozytywne postawy innych postrzegają osoby o negatywnej samoocenie odzwierciedlonej [$(M_{rang}) = 62,63$; $M = 46,04$], a najbardziej pozytywne nastawienie innych wobec siebie deklarują osoby o samoocenie obronnie pozytywnej [$(M_{rang}) = 184,81$; $M = 61,06$], zaś ambiwalencja postaw innych wobec „Ja” jest właściwością samooceny nieustalonej [$(M_{rang}) = 118,91$; $M = 53,46$]. Ponieważ zróżnicowania są istotne dla wszystkich skupień, można wnioskować, że społeczne zwierciadło, czyli oddziaływania środowiska wychowawczego (ich jakość – wsparcie vs zagrożenie) są ważnym mechanizmem polaryzacji problemów z samooceną.

„Ja wobec innych”: *Prospołeczność*, czyli pozytywne nastawienie wobec innych różnicuje wszystkie wyłonione grupy spolaryzowanych samoocen, przy czym osoby w 2 skupieniu uzyskały najwyższe wyniki [$(M_{rang}) = 191,75$; $M = 33,02$], najniższe w skupieniu 1 [$(M_{rang}) = 71,26$; $M = 25,70$], zaś przeciętne w skupieniu 3 [$(M_{rang}) = 112,62$; $M = 28,48$]. Jest to wynik analogiczny do poczucia uzyskiwanego wsparcia, a więc można sądzić, że obie te cechy „działają” na zasadzie „odwzajemnienia”. Poczucie wsparcia zwrótnie generuje prospołeczność, zaś jego postrzegany deficyt może powodować egocentryzm jako uzasadniony postawami innych wobec „ja”. Samoocena nieustalona wiąże się z konfliktowym postrzeganiem wsparcia innych i tym samym relatywizowaną (chwiejną) prospołecznością. Generalnie, co interesujące, ujawnia się także inny, dosyć oczywisty oraz potwierdzony teoretycznie i empirycznie mechanizm postrzegania społecznego (Aronson, Aronson 2009; Aronson i in. 2012), a więc relatywnie wyższa we wszystkich skupieniach (samoocen) jest prospołeczność (czyli bardziej pozytywne postrzeganie „Ja”), niż odczuwane przez badanych poczucie wsparcia (czyli mniej pozytywne postrzeganie innych). *Agresywność* nie różnicuje wyłonionych problemów z samooceną, co oznacza, że jej poziom jest we wszystkich skupieniach podobny i relatywnie wysoki [1 skupienie ($M_{rang}) = 119,37$; 2 skupienie ($M_{rang}) = 118,0$; 3 skupienie ($M_{rang}) = 130$]. Można sądzić, odnosząc się do koncepcji frustracji-agresji Johna Dollarda i Neala Millera (Dollard i in. 1939) i jej modyfikacji (Berkowitz 1989, 1993, 1997, 1998, 2008), że niezależnie od różnych czynników frustrujących (1 skupienie – zagrożenie pozytywnego obrazu siebie;

2 skupienie – negatywny obraz siebie; 3 skupienie – wewnętrzny konflikt, sterowany z zewnątrz – związany z niemożnością jednoznacznego samookreślenia), agresja może być negatywnym korelatem samooceny, zapewne konsekwencją problemów z samooceną, niezależnie od kierunku i jakości jej polaryzacji. Chociaż wyniki nie są istotne statystycznie, posiadanie „jakiegoś” ustalonego (pozytywnego lub negatywnego) obrazu siebie w nieco mniejszym stopniu wyzwała agresję (mniej „frustruje”), niż jego zupełny brak (samoocena nieustalona).

Obraz spostrzeganych – uogólnionych – postaw „Ja” wobec innych ludzi (pozytywnych vs negatywnych) jest analogiczny do obrazu postaw innych wobec „Ja” i także istotnie statystycznie różnicuje wszystkie skupienia: najmniej pozytywne postawy wobec innych prezentują osoby o negatywnej samoocenie odzwierciedlonej [$(M_{rang}) = 74,58$; $M = 48,52$], najbardziej pozytywnie do innych nastawione są osoby o obronnie pozytywnej samoocenie [$(M_{rang}) = 177,56$; $M = 58,08$], a ambiwalentne postawy wobec innych przejawiają osoby o samoocenie nieustalonej [$(M_{rang}) = 117,91$; $M = 52,46$]. Istotność zróżnicowania we wszystkich skupieniach wskazuje także, że sposób działania w świecie (jego jakość – prospołeczność vs agresywność) może zwrotnie i wtórnie stanowić podstawę (mechanizm) polaryzacji problemów z samooceną. Ważne jest też potwierdzenie mechanizmu bardziej pozytywnego postrzegania własnych postaw i zachowań wobec innych – prospołeczność, brak agresywności, niż zachowań innych wobec podmiotu oceniającego – wsparcie, brak zagrożenia („Ja” jest lepsze od innych).

Kolejny obszar analiz dotyczył spostrzeganego obrazu świata, czyli przekonań związanych z jego sensownością, zorganizowaniem i przychylnością wobec „Ja” (lub ich opozycją). Postrzegana *przychylność świata* różnicuje istotnie statystycznie wszystkie skupienia samoocen, ale świat jako najbardziej dla siebie przychylny postrzegają osoby ze skupienia 2 – obronna samoocena pozytywna [$(M_{rang}) = 166,91$, $M = 26,68$], zaś jako najmniej przychylny osoby ze skupienia 1 – negatywna samoocena odzwierciedlona [$(M_{rang}) = 77,29$, $M = 22,09$], wyniki w 3 skupieniu samooceny (nieustalonej) przyjmują wartości pośrednie [$(M_{rang}) = 121,81$, $M = 24,36$]. Rezultat wydaje się oczywisty, gdyż sposób postrzegania świata jako przychylnego vs nieprzychylnego ludziom jest wskaźnikiem doświadczeń uczących, związanych z funkcjonowaniem w środowisku wychowawczym (które wspiera pozytywnie, negatywnie naznacza lub jest w swych oddziaływaniach niekonsekwentne), co może się przekładać na dokonywane oceny własnej osoby (mniej lub bardziej pozytywne). *Sensowność i zorganizowanie świata* w mniejszym stopniu różnicuje problemy z samooceną, ma bowiem bardziej poznawczy i wtórny charakter niż bardziej osobiście odczuwana przychylność świata. Ponadto można założyć, że świat niezależnie od poczucia jego sensowności i zorganizowania może być postrzegany/doświadczany jako mniej lub bardziej przychylny. Oznacza to, że przychylność świata jest częściej wynikiem osobistych doświadczeń i tym samym jest silniej odczuwana, zaś sensowność jest wynikiem zgeneralizowanych przekonań, które mają charakter *stricte* poznawczy. Możliwe, że stąd wynika większe

znaczenie dla formowania się samooceny bardziej doświadczanej i przeżywanej emocjonalnie przychylności świata, niż bardziej deklaratywnej i postrzeganej jego sensowności i zorganizowania. *Sensowność i zorganizowanie świata* różnicuje zatem skupienia 1–2 i 1–3, czyli różnice ujawniają się w zakresie negatywnej odzwierciedlonej samooceny [$(M_{rang}) = 97,47$, $M = 20,17$], w porównaniu z samooceną obronnie pozytywną [$(M_{rang}) = 140,19$, $M = 22,68$] i nieustaloną, chwiejną [$(M_{rang}) = 127,21$, $M = 21,94$]. Między 2 i 3 skupieniem różnica jest nieistotna statystycznie. Można zatem wnioskować, że specyficznym mechanizmem formowania się problemów z samooceną negatywną (odzwierciedloną, przypisaną) jest postrzegany poziom sensowności i zorganizowania świata. W pewnym sensie jest to mechanizm torowania drogi „nihilizmowi” (świat jest niewiele wart, bo nie przestrzega się w nim żadnych „reguł gry”, jest niesprawiedliwy, naznaczający, „źle urządzony”, ale jednocześnie jednostka podlega jego niesprawiedliwym oddziaływaniom, identyfikując się z przypisanym sobie obrazem). Zmienna ta ma mniejsze znaczenie dla formowania się samooceny obronnie pozytywnej i nieustalonej, co jednak nie oznacza, że tego rodzaju problemów z samooceną nie generuje w ogóle, ale osoby z 2 i 3 skupienia mogą reagować na tego typu formy oddziaływania świata bardziej obronnie, opozycyjnie lub jeszcze konfliktowo (osoby z 1 skupienia z narzuconym negatywnym obrazem siebie silniej się identyfikują).

Generalnie jednak obraz świata (pozytywny vs negatywny) – jako ogólna zmienna różnicuje wszystkie 3 skupienia samoocen, a więc można sądzić, że najbardziej pozytywnie postrzegają świat osoby, które mają samoocenę obronnie pozytywną – [$(M_{rang}) = 162,44$, $M = 49,36$] (największa, ale pozytywna zgodność obrazu świata z obrazem siebie: „Ja i świat jesteśmy OK”), zaś najbardziej negatywnie doświadczają świata osoby, które mają negatywną samoocenę odzwierciedloną – [$(M_{rang}) = 77,60$, $M = 42,27$] (największa, ale negatywna zgodność obrazu świata z obrazem siebie: „Ja i świat nie jesteśmy OK”). Osoby ze skupienia 3 – o nieustalonej samoocenie – [$(M_{rang}) = 123,73$, $M = 46,29$], doświadczają tu wewnętrznego konfliktu („Ja jestem OK, świat nie jest OK” lub „Ja nie jestem OK, świat jest OK” – zależnie od doświadczanych sytuacji i zapewne rodzaju frustracji)¹⁷.

Ostatni obszar analiz dotyczył spostrzeganego obrazu własnego życia, a więc przekonań związanych z poczuciem skuteczności i kontroli sprawowanej nad własnym życiem (lub ich opozycji – poczuciem bezradności i braku kontroli). *Poczucie skuteczności/kontroli* różnicuje istotnie statystycznie wszystkie trzy skupienia

.....

¹⁷ Wynik ten jest zgodny z założeniami analizy transakcyjnej, w której wyróżnia się 4 postawy życiowe (Harris 1987, s. 52–70, por. 2009), lub koncepcji stylów przywiązaniowych – 4 modele więzi emocjonalnych (Bartholomew, Horowitz 1991, s. 226–244), które się na siebie nakładają: „Ja nie jestem ok – Wy jesteście ok” – styl zaabsorbowany; „Ja nie jestem ok – Wy nie jesteście ok” – styl lękowo-unikający; „Ja jestem ok – Wy nie jesteście ok” – styl odrzucająco-unikający; „Ja jestem ok – Wy jesteście ok” – styl ufny (zob. Góźdz, Wysocka 2013, s. 69–89; Wysocka, Góźdz 2013, s. 95–116).

wyznaczające polaryzację samooceny wśród osób niedostosowanych społecznie (różnicowanie to jest największe z wszystkich analizowanych cech): skupienie 1 – samoocena negatywna, odzwierciedlona [$(M_{rang}) = 62,52$, $M = 25,74$]; skupienie 2 – pozytywna obronnie samoocena [$(M_{rang}) = 199,19$, $M = 36,09$]; skupienie 3 – samoocena nieustalona, chwiejna [$(M_{rang}) = 112,14$, $M = 30,05$]. Wynik jest interpretacyjnie oczywisty, gdyż istnieje tu zgodność pomiędzy oceną własnych zasobów (nawet jeśli jest ona nieadekwatna) a sposobem postrzegania rezultatów własnych działań (samoocena pozytywna sprzyja poczuciu kontroli nad własnym życiem, negatywna to poczucie wyraźnie wyłącza, zaś samoocena nieustalona powoduje niekonsekwencję w postrzeganiu źródła kontroli, zależnie od doświadczanych sytuacji). *Poczucie wyuczonej bezradności* w nieco mniejszym stopniu różnicuje ujawnione skupienia samooceny, gdyż jego poziom jest podobny (wysoki) wśród osób o samoocenie negatywnej [$(M_{rang}) = 140,89$, $M = 23,22$] i nieustalonej [$(M_{rang}) = 149,81$, $M = 23,89$]; zaś różnią się pod tym względem zdecydowanie osoby o samoocenie pozytywnej, których poczucie bezradności jest niskie [$(M_{rang}) = 58,27$, $M = 16,68$]. Wnioskowanie jest tu analogiczne do poczucia skuteczności (niższe poczucie bezradności związane jest z pozytywną obronnie samooceną, wyższe z samooceną negatywną i nieustaloną), ale ujawniła się wyraźna tendencja różnicująca, zależna od kierunku dokonywanej oceny – widoczne jest znacznie „ostrożniejsze” (mniej zdecydowane) ocenianie własnych deficytów, niż w przypadku oceny własnej skuteczności (decyduje to jednocześnie o mniejszym różnicowaniu między spolaryzowanymi samoocenami wyznaczanym przez poczucie bezradności). Zapewne wiąże się to z potrzebą zachowania pozytywnego obrazu siebie, która należy do dominujących (co podkreślano wcześniej).

Tym samym uogólniony obraz życia (pozytywny vs negatywny) różnicuje istotnie jedynie skupienie 1 – negatywną samoocenę odzwierciedloną [$(M_{rang}) = 89,87$, $M = 48,96$], w stosunku do skupienia 2 – obronnie pozytywnej samooceny [$(M_{rang}) = 125,56$, $M = 52,78$], a także skupienia 3 [$(M_{rang}) = 136,29$, $M = 53,94$]. Najbardziej negatywnie (wyniki niskie) postrzegają własne możliwości skutecznego działania w świecie osoby o negatywnej odzwierciedlonej samoocenie (świat przekonuje je, że „niewiele są warte”). Samoocena obronnie pozytywna i nieustalona wyznaczają bardziej pozytywne postrzeganie własnych możliwości, zapewne jednak z nieco innych powodów. Samoocena pozytywna wprost wyznacza zaufanie do własnych możliwości skutecznego działania, zaś samoocena nieustalona – paradoksalnie ewokuje największe zaufanie do własnych możliwości, co można wiązać z ich przecenianiem. Generuje to nieadekwatne poczucie skuteczności warunkowane potrzebą kontroli i skutecznego działania, wspierającego rozwój samooceny, która jest chwiejna, w kierunku pozytywnym (potrzeba pozytywnego obrazu siebie). Wnioskowanie to ma status niepotwierdzonej – teoretycznie i empirycznie – hipotezy, ale na tyle interesującej, że wartej dalszej eksploracji badawczej.

Szczegółowe wyniki analiz między skupieniami zestawiono w tabeli 5, a model zmiennych właściwych dla wyłonionych skupień przedstawia ogólnie schemat1.

Tabela 5. Test różnic Manna–Whitneya pomiędzy poszczególnymi skupieniami

Test porównań między grupami			
zmienna zależna	numer klastra		istotność
Wsparcie	1 (SN)	2 (SP)	0,000
		3 (SCh)	0,000
	2 (SP)	3 (SCh)	0,000
Zagrożenie	1 (SN)	2 (SP)	0,000
		3 (SCh)	0,164
	2 (SP)	3 (SCh)	0,001
Prospołeczność	1 (SN)	2 (SP)	0,000
		3 (SCh)	0,000
	2 (SP)	3 (SCh)	0,000
Agresywność	1 (SN)	2 (SP)	1,000
		3 (SCh)	0,519
	2 (SP)	3 (SCh)	0,691
Sensowność	1 (SN)	2 (SP)	0,000
		3 (SCh)	0,006
	2 (SP)	3 (SCh)	0,411
Przychyłość	1 (SN)	2 (SP)	0,000
		3 (SCh)	0,001
	2 (SP)	3 (SCh)	0,000
Obraz świata	1 (SN)	2 (SP)	0,000
		3 (SCh)	0,000
	2 (SP)	3 (SCh)	0,000
Poczucie skuteczności	1 (SN)	2 (SP)	0,000
		3 (SCh)	0,000
	2 (SP)	3 (SCh)	0,000
Poczucie bezradności	1 (SN)	2 (SP)	0,000
		3 (SCh)	1,000
	2 (SP)	3 (SCh)	0,000
Obraz życia	1 (SN)	2 (SP)	0,009
		3 (SCh)	0,000
	2 (SP)	3 (SCh)	0,736

Test porównań między grupami			
zmienna zależna	numer klastra		istotność
Inni wobec mnie	1 (SN)	2 (SP)	0,000
		3 (SCh)	0,000
	2 (SP)	3 (SCh)	0,000
Ja wobec innych	1 (SN)	2 (SP)	0,000
		3 (SCh)	0,000
	2 (SP)	3 (SCh)	0,000

1 (SN) – samoocena negatywna; 2 (SP) – samoocena pozytywna; 3 (SCh) – samoocena nieustalona, chwiejna.

Źródło: badania własne.

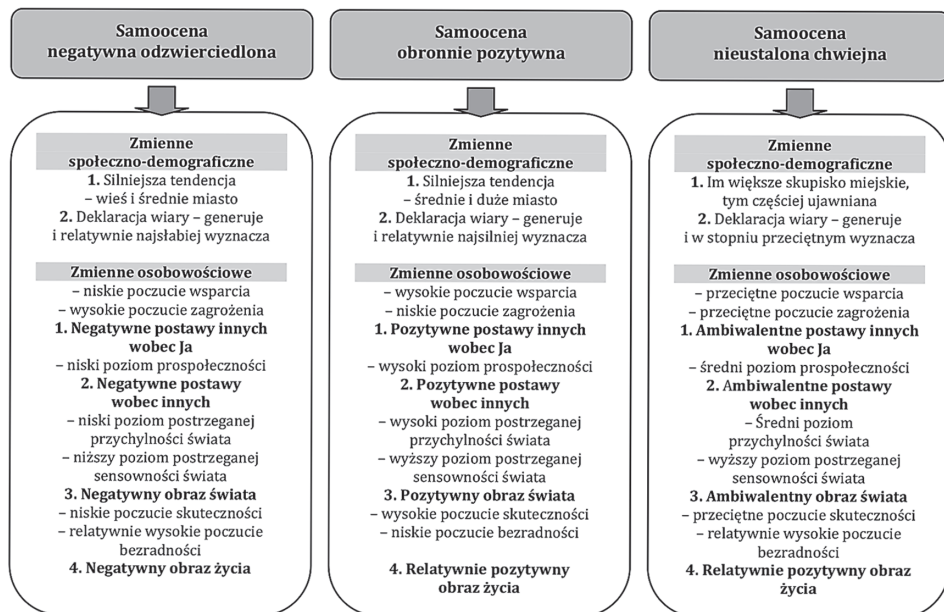
Podsumowanie i refleksja końcowa

Obraz siebie, świata i własnej z nim relacji tworzy się w trakcie rozwoju, uczenia się i zdobywanych doświadczeń życiowych w sposób logiczny i całościowo. Przyjęta koncepcja poznawcza podkreśla złożoność przekonań, składających się na osobowość (dojrzałą vs niedojrzałą) i ich wzajemne warunkowanie się. W świetle uzyskanych wyników można stwierdzić, że polaryzacja samoocen i problemów związanych z jej kształtowaniem się u osób niedostosowanych społecznie jest logicznym następstwem tzw. doświadczeń uczących i stanowi system logicznie powiązanych ze sobą – choć zniekształconych – przekonań dotyczących natury świata i ludzi, w kontaktach z którymi jednostka buduje obraz siebie, determinujących jednocześnie przekonania o osobistych możliwościach działania w świecie.

Przybliżony obraz systemu przekonań charakterystyczny dla wyłonięnych polaryzacji samoocen: negatywnej odzwierciedlonej, obronnie pozytywnej i nieustalonej, chwiejnej, przedstawia poniższy schemat 1.

Samoocena osób niedostosowanych społecznie nie jest jednorodna, co jest ważną konstatacją z perspektywy niejednoznaczności rozstrzygnięć empirycznych w tym obszarze. Może być nieadekwatna – zawyżona i zaniżona, a także chwiejna, nieustalona. Wciąż dominująca hipoteza o niskim i zaniżonym poczuciu własnej wartości osób niedostosowanych społecznie nie znajduje potwierdzenia. Samoocena, podobnie jak i obraz świata, innych ludzi oraz własnego życia, ma zapewne charakter procesualny, zaś linia rozwojowa kształtowania się systemu powiązanych ze sobą przekonań u osób niedostosowanych społecznie wiąże się z ich specyficznymi doświadczeniami: może zatem przebiegać od pierwotnej autoidentyfikacji, właściwej dla samooceny negatywnej odzwierciedlonej, poprzez pojawienie się ambiwalencji w zakresie formujących się nastawień wobec siebie, świata i własnego życia, do wtórnego przyjęcia postawy obronnej, chroniącej poczucie własnej

Schemat 1. Model zmiennych charakterystycznych dla wyróżnionych skupień samooceny

wartości, co może mieć związek z autonomizowaniem się tożsamości dewiantywniej. Wnioskowanie to ma uzasadnienie teoretyczne i empiryczne, jednak jeszcze niedostateczne, a ponadto nie uwzględnia się w prowadzonych w tym obszarze badaniach zmiennych, które polaryzację samooceny mogą wyznaczać, np. poziom zaburzeń lub wewnętrzne zróżnicowanie typologiczne zaburzeń. Badania w obszarze systemu przekonań osób niedostosowanych są jednak konieczne, jeśli mamy skutecznie je restrukturyzować. Ujawnienie polaryzacji samooceny i jej korelatów może być zatem istotną przesłanką dla projektowania działań wychowawczo-re-socjalizacyjnych i terapeutycznych, adekwatnie do ujawnionych zniekształceń poznawczych – niewłaściwego obrazu siebie, relacji z innymi ludźmi, obrazu świata czy obrazu własnego życia.

Abstract: Selected Polarity Determinants of Self-esteem Among Pupils at Youth Detention Centers and Social Therapy Centers

The article analyzes the socio-demographic and personality determinants/correlates of self-esteem among pupils MOW and MOS. The analysis of the level and the dimensions of self-esteem was done first (self-esteem general non-specific, global specific, partial non-specific: physical, cognitive-intellectual, characterological, socio-moral) people with conduct disorder, using the method of k-means, most often used in taxonomic practice of grouping method. In the course of analysis there were selected three groups of self-assessment, which are initially defined as: negative "reflected I" ("I am the worst"), positive "defensive I" ("I am the best")

and "I not specified – unstable" ("Who I am"), which differ in terms of the level and the internal arrangement of different types of self-assessment. Then the analysis of differences in selected clusters was conducted conditioned by a place of residence, attitude to faith, level of religiosity and attitude towards the world, one's own life and other people.

Key words: polarization self-esteem, social conduct disorder, k-means, socio-demographic and personality determinants of self-polarization.

Bibliografia

- [1] Anderson C.A., Bushman B.J., 2002, *Human Aggression*, „Annual Review of Psychology”, 53.
- [2] Aronson E., Akert R.M., Wilson D.T., 2012), *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Zysk i S-ka, Poznań.
- [3] Aronson E., Aronson J., 2009, *Człowiek – istota społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [4] Baran B., Bielawiec A., 1994, *Osobowość nieletnich przebywających w placówkach resocjalizacyjnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- [5] Bartholomew K., Horowitz L.M., 1991, *Attachment Styles Among Young Adults: A Test of a Four-Category Model*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 61(2).
- [6] Baumeister R.F., Boden J.M., 1998, *Aggression and the Self: High Self-Esteem, Low Self-Control, and Ego-Threat*, [w:] *Human Aggression. Theories, Research, and Implications for Social Policy*, (red.) Geen R.G., Donnerstein F., Academic Press, San Diego–London–Boston–New York–Sydney–Tokyo–Toronto.
- [7] Baumeister R.F., Campbell J.D., Krueger J.I., Vohs K.D., 2003, *Does High Self-Esteem Cause Better Performance, Interpersonal Success, Happiness, or Healthier Lifestyles?*, „Psychological Science in The Public Interests”, 4(1).
- [8] Berkowitz L., 1989, *Frustration-Aggression Hypothesis: Examination and Reformulation*, „Psychological Bulletin”, 106.
- [9] Berkowitz L., 1993, *Aggression: its Causes, Consequences, and Control*, Temple University Press, Philadelphia.
- [10] Berkowitz L., 1997, *On the Determinants and Regulation of Impulsive Aggression*, [w:] *Aggression: Biological, Developmental, and Social Perspectives*, (red.) Feshbach S., Zagrodzka J., Plenum Press, New York.
- [11] Berkowitz L., 1998, *Affective Aggression: The Role of Stress, Pain, and Negative Affect*, [w:] *Human Aggression. Theories, Research, and Implications for Social Policy*, (red.) Geen R.G., Donnerstein E., Academic Press, San Diego–London–Boston–New York–Sydney–Tokyo–Toronto.
- [12] Berkowitz L., 2008, *On the Consideration of Automatic as Well as Controlled Psychological Processes in Aggression*, „Aggressive Behavior”, 34.
- [13] Berne E., 2004, *W co grają ludzie? Psychologia stosunków międzyludzkich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [14] Bielawiec A., 1999, *Pojęcie własnego ja a plany życiowe nieletnich przestępców*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- [15] Bushman B.J., Baumeister R.F., 1998, *Threatened Egotism, Narcissism, Self-Esteem, and Direct and Displaced Aggression: Does Self-Love or Self-Hate Lead to Violence?*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 75(1).

- [16] Bushman B.J., Moeller S.J., Crocker J., 2011, *Sweets, Sex, or Self-Esteem? Comparing the Value of Self-Esteem Boots with Other Pleasant Rewards*, „Journal of Personality”, 79(5).
- [17] Dollard J., Doob L.W., Miller N.E., Mowrer O.H., Sears R.R., 1939, *Frustration and Aggression*, Yale University Press, New Haven.
- [18] Epstein S., 1985, *The Implications of Cognitive-Experimental Self-Theory for Research in Social Psychology and Personality*, „Journal for the Theory of Social Behaviour”, 15(3), October.
- [19] Epstein S., 1990a, *Cognitive-Experiential Self-Theory*, [w:], *Handbook of Personality and Research: Theory and Research*, (red.) Pervin L.A., Guilford Publications, Inc., New York.
- [20] Epstein S., 1990b, *Wartości z perspektywy poznawczo-przeżyciowej teorii „ja”*, [w:] *Indywidualne i społeczne wyznaczniki wartościowania*, (red.) Reykowski J., Eisenberg N., Staub E., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- [21] Epstein S., 1991a, *Cognitive-Experiential Self-Theory. Implications for Developmental Psychology*, [w:] *Self-Processes and Development*, (red.) Gunnar M.R., Sroufe L.A., Minnesota Symposia on Child Psychology Series, Erlbaum Associates, Hillsdale.
- [22] Epstein S., 1991b, *Cognitive-Experiential Self-Theory. An Integrative Theory of Personality*, [w:] *The Relational Self: Convergences in Psychoanalysis and Social Psychology*, (red.) Coleman Curtis R., Guilford Press, New York.
- [23] Epstein S., 2003, *Cognitive-Experimental Self-Theory of Personality*, [w:] *Handbook of Psychology: Personality and Social Psychology*, (red.) Millon T., Lerner M.J., John Wiley and Sons Inc. Hoboken, NJ.
- [24] Epstein S., 2006, *Conscious and Unconscious Self-Esteem from the Perspective of Cognitive-Experiential Self-Theory*, [w:] *Self-Esteem: Issues and Answers. A Sourcebook of Current Perspectives*, (red.) Kernis M.H., Psychology Press, Taylor and Francis Group, New York–Hove.
- [25] Francuz P., Mackiewicz R., 2005, *Liczyby nie wiedzą skąd pochodzą*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- [26] Gaszyńska-Płuciennik M., 2004, *Obraz własnej osoby młodzieży nieprzystosowanej społecznie*, „Opieka–Wychowanie–Terapia”, 3–4.
- [27] Góźdz J., Wysocka E., 2013, *Postawy życiowe młodzieży licealnej i ich wybrane – społeczno-demograficzne – korelaty*, „Edukacyjna Analiza Transakcyjna”, 2.
- [28] Hair J., Black W., Babib B., Anderson R., Tatham R., 2006, *Multivariate Data Analysis*, Upper Saddle River, New Jersey.
- [29] Harris T.A., 1987, *W zgodzie z sobą i z tobą. Praktyczny przewodnik po analizie transakcyjnej*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- [30] Harris T.A., 2009, *Ja jestem OK. – ty jesteś OK. Praktyczny przewodnik po analizie transakcyjnej*, Dom Wydawniczy „Rebis”, Poznań.
- [31] Huflejt-Łukasik M., 2010, *Ja i procesy samoregulacji. Różnice między zdrowiem a zaburzeniami psychiatrycznymi*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- [32] Judge T.A., Bono J.E., 2001, *Relationship of Core Self-Evaluations Traits – Self-Esteem, Generalized Self-Efficacy, Locus of Control, and Emotional Stability – with Job Satisfaction and Job Performance: A Meta-Analysis*, „Journal of Applied Psychology”, 86(1).
- [33] Koziński J., 1987, *Koncepcja transgresyjna człowieka: analiza psychologiczna*, PWN, Warszawa.

- [34] Koziński J., 1988, *O człowieku wielowymiarowym: eseje psychologiczne*, PWN, Warszawa.
- [35] Kubacka-Jasiecka D., 2006, *Agresja i autoagresja z perspektywy obronno-akceptacyjnych dążeń Ja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [36] Kulas H., 1986, *Samoocena młodzieży*, WsiP, Warszawa.
- [37] Kupiec H., 2014, *Płeć jako moderator samooceny młodzieży dostosowanej i niedostosowanej społecznie*, „Resocjalizacja Polska”, 7.
- [38] Larose D., 2012, *Metody i modele eksploracji danych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [39] Leary M.R., Downs D.L., 1995, *Interpersonal Functions of The Self-Esteem Motive. The Self-Esteem System as a Sociometer*, [w:] *Efficacy, Agency and Self-Esteem*, (red.) Kernis M.H., Plenum Press, New York.
- [40] Leary M.R., MacDonald G., 2003, *Individual Differences in Self-Esteem. A Review and Theoretical Integration*, [w:] *Handbook of self and identity*, (red.) Leary M.R., Tansley J.P., Guilford Press, New York.
- [41] Leśniak A., 2003, *Wpływ samooceny na funkcjonowanie uczniów*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, 6.
- [42] Levy K.St.C., 1997, *Multifactorial Self-Concept and Delinquency in Australian Adolescents*, „The Journal of Social Psychology”, 137(3).
- [43] Mudrecka I., 2015, *Zniekształcenia poznawcze i ich restrukturyzacja w procesie resocjalizacji młodzieży nieprzystosowanej społecznie*, „Resocjalizacja Polska”, 9.
- [44] Opora R., 2009, *Ewolucja niedostosowania społecznego jako rezultat zmian w zakresie odporności psychicznej i zniekształceń poznawczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- [45] Opora R., 2011, *Nieletni niedostosowani społecznie, lecz odporni psychicznie*, [w:] *Resilience. Teoria – badania – praktyka*, (red.) Junik W., PARPAMEDA, Warszawa.
- [46] Ostafińska-Molik B., 2014, *Postrzeganie siebie i własnego zachowania w kontekście zaburzeń adaptacyjnych młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [47] Paszkiewicz E., 1974, *Ja a zachowanie*, „Psychologia Wychowawcza”, 2(18).
- [48] Reykowski J., 1976, *Z zagadnień psychologii motywacji*, WsiP, Warszawa.
- [49] Rogoll R., 2010, *Aby być sobą. Wprowadzenie do analizy transakcyjnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [50] Rószkiewicz M., 2011, *Analiza klienta*, SPSS Polska, Kraków.
- [51] Rycielski P., Brzezicka A., 2007, *Wnioskowanie statystyczne dla danych jakościowych*, [w:] *Statystyczny drogowskaz*, (red.) Bedyńska S., Brzezicka A., Wydawnictwo Akademica SWPS, Warszawa.
- [52] Siemionow J., 2011, *Niedostosowanie społeczne nieletnich: działania, zmiana, efektywność*, Wydawnictwo „Difin”, Warszawa.
- [53] Tabachnick B., Fidell L., 2013, *Using Multivariate Statistics*, Pearson, Boston–Tokyo.
- [54] Urban B., 2000, *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [55] Waśkowicz W., 2002, *Samoocena młodzieży nieprzystosowanej społecznie w schronisku dla nieletnich*, „Opieka–Wychowanie–Terapia”, 3.
- [56] Wysocka E., 2011, *Kwestionariusz Nastawień Intrapersonalnych, Interpersonalnych i Nastawień wobec Świata (KNIIS). Podręcznik testu – wersja dla uczniów szkoły ponadgimnazjalnej*, MEN, Kraków.

- [57] Wysocka E., Gózdź J., 2013, *Postawy życiowe młodzieży licealnej i ich wybrane osobowościowe korelaty*, „Edukacyjna Analiza Transakcyjna”, 3.
- [58] Wysocka E., Ostafińska-Molik B., 2014, *Nastawienia życiowe młodzieży niedostosowanej społecznie i prawidłowo przystosowanej – analiza porównawcza*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny, Edukacja dla Bezpieczeństwa”, 22(1).
- [59] Wysocka E., Ostafińska-Molik B., *Podobnie niedostosowani, a mimo to różni. Polaryzacje samooceny w grupie wychowanków Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych i Socjoterapeutycznych*, „Studia Edukacyjne” (w druku).